

Tarihin diyalektik maddeci yorumunda iradecilik ve belirlenimcilik

Yazar: Ramazan Kumek

Görsel: *God and the State: Fig 1 - Idealism and Materialism* (Tanrı ve Devlet: Fig 1 - İdealizm ve Materyalizm), Brandon Spence

Yayın Kurulu'nun notu: Aşağıda okuyucularımızdan Ramazan Kumek'in, Troçkist'in Yayın Kurulu'na ulaştırmış olduğu bir yazısını paylaşıyoruz. Kumek'in yazısı, oldukça değerli bir felsefi tartışmayı gündemine almış olmasından dolayı tarafımızdan dikkatlice incelenmiş, ardından yazının yayımlanmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda bu metnin ele aldığı felsefi metodoloji sorununun bütün okuyucularımızın dikkatini çekeceğine ve metnin önemli bir tartışmanın ilk adımı olacağına eminiz.

Tarihsel maddecilikte altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkinin nasıl bir ilişki olduğu sorunu Marksizm içi tartışmaları fazlasıyla meşgul eden konular arasındadır. Marksist tarih tezinin tarihsel gelişimi, maddi temelin, kimilerince daha özelde salt üretici güçlerin dönüşümü bağlamında açıklaması bu ilerlemenin ne derece üstyapıdan yalıtık olduğu konusunda yoruma müsait bir alan bırakmıştı. Başat rolün altyapıda olduğunun ifade biçimi olan tarihsel maddecilikte ekonomik olmayan faktörlerin özerk hale gelip üzerinde yükseldiği temelle diyalektik bir ilişki içine girmesi, Marksizm içinde farklı açılardan yaklaşıp tartışılmakla beraber, tarihsel gelişimin bu ekonomik yorumu dışarıdan getirilen eleştirilere de muhatap olmuştur.

Marx'ın, tarihsel niteliğini belirtmek amacıyla kapitalizmin geçici olduğuna işaret eden ifadeler kullanması, tarihsel gelişim için üretici güçlerin ilerlemesini zorunluluk olarak karşımıza koyması, yüzeysel bir bakış açısıyla tarihsel gelişimin tarih üstü ya da tarih içi mutlak yasalarca belirlendiği şeklinde okunmuştur. Buna göre altyapıya ve üretici güçlere yapılan vurgu, öznel faktörlerin belirleyiciliğini dışarda bırakıyor, tarih önceden yazılmış bir plana göre hareket ediyordu.

Ne var ki bu eleştiri ya da okumalar bütünsellikten yoksundur, zira tarihsel maddeciliğin Hegelci teleolojik tarih anlayışının bir kopyası olduğu, üretici güçlerin tarihsel gelişimin biricik faktörü olduğu, insanın özgürlüğüne yer açmadığı, ekonomik yasaların tek yanlı olarak belirleyici olduğu şeklindeki okumalar veya eleştirileri tek bir noktaya, tarihin, üstyapının, daha özelde öznel faktörlerin mutlak yasalarca belirlendiği ve yönetildiği iddiasına indirgeyebilirsek de hareket noktaları birbirlerinden farklıdır. Bu yazıda ilk önce, Hegelci mirastan kaynaklanmış da olsa, tarihsel maddeciliği Hegelci teleolojik tarih anlayışının kopyasına indirgeyen iddia ile hesaplaşacağım. İkinci olarak altyapının üstyapı ile ilişkisini ele alıp, Marksizm'de, tarihte, insanın dönüştürücü gücü ile üretici güçlerin belirlenimciliği arasındaki ikililik problemine nasıl bakılabileceği ile sonlandıracağım.

Kaderimizin mutlak yasalarca belirlendiği türden okumalar birbirleri için hem öncül hem de sonuç olabildiğinden dolayı karşılıklı olarak birbirlerini beslerler. Söz konusu eleştiri ya da okumalarda bir taraftan Hegel'de mistik bir yapıya sahip olan diyalektik olduğu gibi alınıp doğa ve tarihe aktarıldığı düşünülürken diğer taraftan üstyapının kendi dinamikleri, onun diyalektik karakteri göz ardı edilerek altyapı içinde eritilmiştir. Yazıda bu tarihin ve diyalektiğin maddeci karakteri, insanın doğa ve toplumla girdiği ilişki temelinde açıklanacaktır. Fakat ilk önce tarihsel maddecilik ile Hegel'in teleolojik tarih kuramının yollarını ayıralım.

1.) Hegelci teleolojik tarih anlayışı karşısında tarihin maddeci diyalektik yorumu

Hegel'in tarih felsefesi en temel düzeyde *Mutlak İde*'nin tarihsel süreçte yasaya

uygun bir şekilde kendisini gerçekleştirdiğini ifade eder. Hegel'e göre tarih kaotik olayların bir bütünü ya da bir rastlantısallık alanı değil, yasalarla ilerleyen bir süreçti. Kendisini uydurmak zorunda olduğu bir ereği vardı: Tin'in özfarkındalığı ya da diğer bir deyişle özgürlük bilinci.

Özgürlük bilinci kendisini sadece tarihte gösterir. Tarih bu özgürlük bilincine doğru diyalektik tarzda sürekli bir ilerleme kaydeder. Hegel bu ilerlemeyi tinsel bir niteliğe sahip olan Aklın bir ilerlemesi olarak görür. Tin'in varlığı ile insanın zihinsel yanıyla ilişki kuran Hegel'e göre Mutlak İde, özgürlük bilincini doğa alanında değil, Tin alanında gerçekleştiriyordu. Ona göre Tin, Mutlak İde'yi kendi içinde taşıyordu. Dolayısıyla özgürlüğü de.

Mutlak İde, Tin alanında kendisini gösterdiğinden dolayı tarihsel süreç salt mekanik yasalarla açıklanamazdı. O, tarihin teleolojik bir yanından da söz eder. Bu anlamda tarihin kendisini uydurmak zorunda olduğu bir ereği söz konusudur. Mutlak İde'ye içkin olan bu erek, Tin'in en son aşaması olan Mutlak Tin'de kendi özgürlük bilincine kavuşuyordu. Bu demektir ki tarihsel gelişme tinsel alanda gerçekleşiyordu. Hegel'e göre Tin, ancak insan bilincinde bir varoluşa sahip olmakla beraber kendisini insanın dünyasında açıyordu. Hegel'de tarih felsefesi işte bu Mutlak İde'nin kendisini Tin alanında nasıl gerçekleştirdiğini, dolayısıyla diyalektik sürecini konu alır.

Hegel, özne-nesne özdeşliği ilkesiyle, öznel ile nesnel, somut ile soyut ikililiğini Spinozacı tarzda aştığı iddiasındaysa da Marx onun soyut düzlemde kaldığını düşünüyordu. Ona göre Hegel, insanın doğayla, somut olanla ilişkisini göz ardı etmiş, tarihsel süreci soyut düzlemde çözümlenmiştir. "Bu tarih yazımında" diyordu Marx, "gerçek, hatta politik çıkarlar bile değil, saf düşünceler söz konusudur."**(1)**

Marx'ın yaşamsal sorunların yanıtını yaşamın pratiğinde araması ve tarihsel güçlerin gelişimini insanın bu somut yaşam ile girdiği ilişkiler kapsamında açıklaması yeni bir dönemin sayfasını açmıştı; zira toplumsal gerçeklikten yalıtık incelenen bilinç, toplumsal yaşamın bir bütünü olarak görülmüştü. Dolayısıyla Marx incelenmesi gereken şeyin insanın pratik hayatı olduğunu belirtiyordu:

“Yapılması gereken teorik lafları, verili gerçek ilişkilerle açıklamaktır.” **(2)** Maddi ilişkilerin bilinçten önce geldiği düşüncesi Marx’ın düşüncesinin maddeci temelini meydana getiriyordu. Aynı zamanda tarih tezinin başlangıç noktasını da.

Marx’ta tarihin gelişim süreci maddeci temelde açıklanırken, Hegel’de tarih Mutlak İde’nin bir açılımıydı. Marx, Hegel’in tarih tezinden “Alman tarih yazımının en saf ifadesi” **(3)** olarak söz ediyordu, zira Marx’a göre Hegel, idealist tarih yazıcılığında olduğu gibi, insanın doğayla olan ilişkisini tarihten çıkarmaktaydı. Dolayısıyla Hegelci tarih tezindeki esas sorun tarihsel gelişimin pratik yaşam ile ilişkisini kuramamış olmasıdır. Oysa Marx için yapılması gereken tarihsel gelişimin toplumsal yaşam ile alakasını ortaya koymak, bilinci (Tin) bu bağlamda maddi ilişkiler ile açıklamaktır. Marx’ın tarihsel maddeciliği işte bu beklentiye karşılık verir.

Marx bir diğer ünlü pasajında şöyle yazacaktır: “Hegel için idea adı altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin *demiurgos*’udur. Bendeysen, tam tersine, düşünsel olan, maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir.” **(4)** Bu, diyalektik yöntemin içeriğinin değişmesi demek oluyordu: “Benim diyalektik yöntemim, temelinde, Hegelci diyalektik yöntemden farklı değil, onun doğrudan karşıtıdır.” **(5)**

Hegel’de diyalektik, hem bilincin hem de bütün olarak varlığın (ide ve doğa) gelişim biçimiydi. Özne-nesne özdeşliği ilkesiyle, zihinsel ve maddesel ikililiği aştığını düşünüyor, diyalektik yöntemini evrensel yöntem haline getiriyordu. Fakat Marx ve Engels, Hegel’in bu özdeşliği kuramadığını, somutu ihmal ettiğini düşünüyor, onun diyalektiğini idealist buluyordu. Engels’ten aktaracak olursak: “Doğada ve tarihte kendisini gösteren diyalektik gelişim, Hegel’e göre Fikrin bağımsız hareketinin bir kopyasından ibarettir.” **(6)** Ne var ki mesele görüldüğünden daha karmaşıktır. Ancak konu yazının kapsamını aştığı için bu tartışmayı şimdilik geçeceğim.

Hegel’de Mutlak İde’nin tarihe hükmettiğini söylemiştik. Marx’ta ise tarihin

dönüşümü, maddi dünyanın gerisinde bulunan bir gerçekliğin hareketi değil, onu önceleyen maddi ilişkilerin değişimi temelinde açıklanıyordu. “Böylece diyalektik” diyor Engels, “dış dünyanın olduğu kadar insan düşüncesinin de hareketinin genel yasaları haline (...) indirgenmiş oldu. Fikrin diyalektiği, gerçek dünyanın diyalektik hareketinin sadece bilinçli bir yansıması haline geldi.”(7) Marx’ın deyimiyle “gizemsel kabuğun içindeki rasyonel öz” bulunmuş oluyordu.(8)

Marx’ın tarih tezinin diyalektik yöntemini ayrıca ele almaması, bu konuda Hegel’e göndermelerde bulunmakla yetinmesi, Marksist tarih tezinde yanlış anlaşılmaya müsait bir alan bırakmıştır. Hegelci teleolojik tarih okuması ile maddeci tarih anlayışının nerede buluşup nerede yollarının ayrıldığı bulanıklaşmış, dahası Marksist tarih kuramı teleolojik tarzda okunmuş, ona indirgenmiştir. Böylece tarih kaderci tarzda ele alınmış, zorunlulukla bir ereğe doğru ilerlediği şeklinde okunmuştur, zira Hegel’de diyalektik süreç, tarihin erekselliğiyle de ilişkiliydi. Tarih, Tin’in hem ilerlemesini ifade ediyor hem de kendisini bu ereğe göre biçimlendiriyordu. Hegel, tarihin bu erekselliğini *Aklın Hilesi* teziyle açıklar. Buna göre Akıl, insanları kendi ereğini gerçekleştirmek için kullanıyordu. İnsanlar kendi çıkarları peşinden koşuyor olsa da bilinçsiz bir şekilde tarihin ereğini yerine getiriyordu.

Peki Hegel’de mistik bir yapıya sahip olan diyalektik süreç, Marx’ta doğrudan doğa ve tarihe mi aktarılmıştı? Sorun da tam olarak burada beliriyordu. Bu noktada Stalin, Marx’ı Hegel’in teorik çizgisine bağlayarak okur. Yvon Quiniou, diyalektiğin ontolojik çarpıtılmasının Stalin’inin mirası olduğunu belirtir. O, diyalektik maddeciliğin Stalinist yorumu için şöyle diyecektir: “Karşıtların mücadelesinin her yerde hazır ve nazırlığı gibi bütün cepheleriyle gerçekliği yönettiği varsayılan materyalist ve diyalektik nitelikli bir dizi tez veya yasadan oluşur.” (9) Stalin, diyalektik maddeciliği, olgusal gerçekliği bilmenin bir yöntemi olarak ele almıyor, gerçekliği diyalektik yasalar içinde eritiyordu. *Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm*’de, diyalektik yasaların tarihe hükmettiğini belirtir: “Yavaş nicel değişimlerden hızlı ve ani nitel değişimlere geçiş bir gelişme yasasıysa, ezilen sınıfların yaptığı devrimlerin çok normal ve kaçınılmaz olduğu da apaçık ortaya çıkar.”(10)

En başta Althusser olmak üzere birçoklarının haklı olarak hedef aldığı bir noktaydı bu, zira Marx ve Engels, Hegelci diyalektiğin cazibesine kapılmış, yer yer tarihin kaçınılmaz bir şekilde ilerlediğini söylemişlerdir. Marx, Weydemer'e mektubunda kendisinin özgün yanının sınıf savaşımının zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne götüreceği düşüncesi olduğunu yazıyordu.(11)

Hegel'in Tini yerine maddeyi koymak ya da Tin'in hareket biçimi olan Hegelci diyalektiği Marx'ın olduğu gibi alıp maddi ilişkilere aktardığını düşünmek tarihsel gelişimi teleolojik bir tarih anlayışına dönüştürür. Fakat Marksist maddecilik, doğası itibarıyla diyalektiğin bu mistik yanını yadsır. Hegel'in "baş aşağı" duran diyalektik süreci, doğanın ve tarihin hareketine indirgemek aynı zamanda onun mistik kabuğunu da kırmak demek oluyordu, zira Hegelci diyalektik, doğaya ve tarihe indirgendiğinde diyalektik süreç kusursuz bir şekilde kendisini gerçekleştiriyordu.

Marx'a göre tarihi yapan sadece insandı. Tarihin maddeci diyalektik açıklamasında çatışmaları çözecek manevi bir güç olmadığından dolayı tarihsel süreç olumsal bir nitelik taşır. Maddeci diyalektikte gerçeklik, kendisini çelişkilerden oluştursa da, bu çatışmaları çözen bir Akıl yoktur. Tarihin diyalektik süreci, Hegel'in Tin'in de olduğu biçimiyle bir ereğe tabii değildi. Dolayısıyla tarihin maddeci diyalektik okumasında tarihin Hegelci anlamıyla kendi başına bir ereği ya da belirlenimi bulunmuyor. Marx, Hegelci teleolojik tarih anlayışının etkisinde kalmış olsa da, materyalist tarih kuramı özü itibarıyla bu teleolojik tarih görüşü dışlar.

Marx ve Engels, *Kutsal Aile*'de teleolojik tarih felsefesini karşılıklarına almışlardı:

"Tarih hiçbir şey yapmaz, engin zenginliğe sahip değildir, o çatışmalara girmez! Tersine bütün bunlara sahip bulunan ve çatışmalara giren insandır, gerçek ve yaşayan insan; hiç kuşkunuz olmasın insanı kendi ereklarını gerçekleştirmek için kullanan -sanki kendi başına bir kişiymiş gibi- tarih değildir; tarih, kendi öz erekları ardından koşan insanın etkinliğinden başka bir şey değildir."(12)

Marx'ın tarih tezinin özgün yanı tarihsel gelişimi insanın yaşam koşullarını iyileştirmek için girdiği ilişkiler kapsamında açıklamasıydı. Ona göre bütün tarih anlayışları tarihin bu toplumsal yönünü göz ardı etmişti. “Yaşamın gerçek üretimi” diyor Marx, “gerçek dışı, tarihsel olan ise olağan yaşamdan ayrı, tamamen dünya üstü bir şey olarak görülüyor[du].”(13) Sonuç olarak Marx, insanların kendi iradelerinden bağımsız bir gücün tarihi biçimlendirdiği tezini yadsır. Marx'ın tarihsel gelişimi maddi ilişkilerin diyalektik dönüşümü temelinde açıklaması, onu Hegelci teleolojik tarih anlayışından ayırıyor.

2.) Tarihsel maddecilikte nedensel öncelik

Marx'ta insanın dönüştürücü gücü ile altyapı arasındaki belirleyicilik aynı derecede etkili değildir. Marx'ın da işaret ettiği gibi insanlar geçmişten kalan, verili koşullar içinde tarihlerini yapar. Dolayısıyla insanın dönüştürücü gücü sınırlandırılmışken, maddi ilişkiler doğrudan bilincin dönüştürücü gücüne etkiye bulunabiliyordu. Bu başlık kapsamında ekonomik ve üretici güçler belirlenimciliği okumaları üzerinden altyapının, daha özeldede ise üretici güçlerin öznel faktörlerle diyalektik ilişkisini inceleyeceğim

a.) Ekonomik belirlenimcilik

Marks hiç tartışmasız altyapı ve üstyapı arasındaki belirlenimde nedensel önceliğin maddi ilişkilerde olduğunu vurgulamıştır. Buna göre bütün bir üstyapı toplumsal ilişkilerin üzerinde yükselir. Bu anlamda insanın bilinci, maddi üretim ilişkilerinden sonra gelir. Marx'ın ifadesiyle bu, şu demek oluyordu:

“Ahlak, din, metafizik ve ideolojinin diğer bütün çeşitleri ile bunlara karşılık gelen bilinç biçimleri artık bağımsız görünümelerini yitirir. (...) Yaşamı belirleyen bilinç değildir, tersine bilinci belirleyen yaşamdır.”(14)

Marx ve Engels her ne kadar altyapı ve üstyapı arasında kurduğu ilişkiyle mekanik-kaderci okumaları karşılına almışlarsa da, ekonomik determinizm suçlamalarından paylarını almışlardır. Özne faktörlerin altyapı içinde asimile edildiği yönündeki bu eleştiri, tarihsel gelişimde özgürlük ve zorunluluk arasındaki ilişkiyi birbirinin karşısına koyuyordu. Marx'ın toplumsal üretim ilişkilerine yaptığı vurgu, üstyapının, üzerinde yükseldiği altyapının pasif bir yansıması olması olarak okunuyordu. Dolayısıyla insanın dönüştürücü gücü altyapı içinde eritiliyor, bütün bir üstyapı mekanik olarak maddi ilişkiler ile belirleniyordu.

Tarihsel materyalizme yöntemi itibariyle bütün olarak bakıldığında bunun hiç de öyle olmadığı görülecektir. Marx, Hegel'in özgürlük (Tin alanı) ile zorunluluk (Doğa alanı) arasında kurduğu diyalektik ilişkiyi izleyerek, benzer bir ilişkiyi özne faktörler ile altyapı arasında gerçekleştiriyordu. Engels'in, devletin özerk hale gelip iktisadi gelişim üzerindeki etkisinden bahsettiği Schmidt'e olan mektubunda belirttiği üzere: "Bu bayların yoksun oldukları şey diyalektik."**(15)**

Engels'in "hiçbir şey, bilinçli bir hesap, istenen bir sonuç olmadan meydana gelmez" deyişinde de ifade ettiği üzere, tarihte ilerlemeyi sağlayan töz istençtir.**(16)** İnsan yaşam koşullarını iyileştirdiği ölçüde tarihi dönüştürür. Marx bunu, "insanların toplumsal tarihi, bireysel gelişimlerinin tarihinden başka bir şey değildir" ifadesiyle özetler.**(17)** Fakat yaşamını iyileştirmesi için de doğayı dönüştürmek, mutlak bir zorunluluk olarak karşılına çıkar. Bu açıdan tarihin gelişimi, doğanın ya da maddi ilişkilerin dönüşümüdür. Dolayısıyla insan, maddi ilişkilerden yalıtık olarak kendi tarihini dönüştürmez. Onlar tarafından sınırlandırılır ve belirlenir. Engels'in de ifade ettiği gibi: "İnsanları harekete geçiren şey zorunlu olarak beyinlerinden geçmelidir, fakat bunun beyinlerde büründüğü biçim geniş ölçüde koşullara bağlıdır."**(18)**

O halde tarihe egemen olan yasalar maddi ilişkilerdedir. Fakat nihayetinde bu yasalar insan tarafından uyarılır, zira istenç, Hegel'de olduğu biçimiyle tarih üstü bir gücün ereğini gerçekleştirmez, Aklın Hilesi değildir. Bu istenç, insanın salt yaşamını üretmesi demektir. Engels bunu şöyle özetler: "İktisadi durumun kendiliğinden bir etkisi yoktur; tersine tarihi yapanlar insanların

kendileridir.”(19) Yine bir başka yerde Engels buna uygun olarak şöyle der:

“Tarih her biri bir sürü özel yaşam koşulu tarafından oldukları hale getirilen, büyük sayıda bireysel istencin çatışmasından eninde sonunda daima ortaya bir sonucun çıkması suretiyle gerçekleşir; demek ki, burada birbirleriyle karşıt düşen sayısız güç, çekişen güçlerin oluşturduğu ve bilinçsiz ve kör bir bütün olarak hareket eden bir gücün ürünü gibi görülebilecek bir bileşke -tarihsel olay- veren, sonsuz sayıda paralelkenarın etkisi söz konusudur (...) Böylece günümüze dek tarih bir doğa süreci gibi gelişir ve temelde doğayla aynı hareket yasalarına bağlıdır.”(20)

İnsanlar doğayı dönüştürerek tarihlerini gerçekleştirir fakat bu süreçte maddi ilişkiler tarafından sınırlandırılmışlardır. Maddi ilişkilerin üzerinde mutlak bir bağımsızlıkla tarihini dönüştürmez. Marx bunu şu ifadeyle özetler: “İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar.”(21) Bundan dolayı tarihsel maddecilik, tarihsel gelişimin karşıt dinamiklerini, karşıtların birliği olarak diyalektik bir bütün içinde çözümler. Tarihsel süreçte toplumsal yaşamı dönüştüren ekonomik temel ile insanın dönüştürücü gücünü birbirinin karşısına koymaz. İkisini diyalektik bir ilişki içinde kavrar. Marx’ın maddeci tarih anlayışı, tarihin büyük adamlar tarafından gerçekleştirildiği tezini karşısına alıyordu fakat bunu, tarihi, salt ekonomik etkenlere indirgemeden yapıyordu. Marx nedensel önceliğin ekonomik temelde olduğunu söylese de, üstyapı ile altyapı arasındaki diyalektik belirlenim, tarihsel gelişimde öznel faktörlerin belirleyici rolünü de vurguluyordu.

Ernest Mandel, tarihsel maddeciliğin, sosyoekonomik bir determinizm olduğunu belirtir:

“Tarihsel materyalizm hiç de maddi üretimin tüm üstyapı olarak tabir edilen faaliyetlerinin içerik ve biçimini doğrudan doğruya ve hemen belirlemez. Toplumsal temel hiç de olduğu gibi üretim faaliyeti ya da tek başına ele alınan

maddi üretim değildir; söz konusu olan maddi hayatlarının üretiminde insanların kurdukları toplumsal ilişkilerdir. Dolayısıyla tarihsel materyalizm, özet olarak söylemek gerekirse iktisadi bir determinizm değil, sosyoekonomik bir determinizmdir.”(22)

Bu türden indirgemeci eleştirilere en açık ve sade biçimiyle Engels cevap vermiştir. Aşağıda kendisinden aktardığım pasaj, altyapının hangi anlamda, son kertede belirleyici olduğu noktasında yoruma müsait bir alan bırakmış olsa da, tarihsel maddeciliğin ekonomik belirlenimci olmadığına kendi ağzından ifade edilmesi açısından önemlidir:

“Maddeci tarih görüşüne göre, tarihin belirleyici etmeni, son belirlemede, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ne Marx ne de ben bunun ötesinde bir şey söylemedik. Bundan sonra biri kalkar da bu önermeye, iktisadi etmen tek belirleyici etmendir dedirtecek kadar işkence ederse, onu, boş, soyut, saçma bir tümce durumuna düşürür. İktisadi etmen temeldir ama üstyapının çeşitli öğeleri - sınıf savaşımının siyasal biçimleri ve sonuçları, savaşı kazandıktan sonra kazanan sınıfın yaptığı anayasalar, vb., - hukuk kalıpları ve hatta bütün bu gerçek savaşımın savaşan tarafın beyinlerindeki yansımaları, siyasal, tüzel [hukuki], felsefi kuramlar, dinsel görüşler ve bunların daha sonra dogmatik dizgeler biçimindeki gelişmeleri de tarihsel savaşımın akışı üzerine etki ederler ve birçok durumda bu savaşımın biçimini öncelikle belirlerler.”(23)

b.) Üretici güçler belirlenimciliği

Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki Marx'ın tarih anlayışının temelini oluşturur. Bu diyalektik ilişkide üretici güçlerin gelişim düzeyi, üretim ilişkisine tekabül eder. Üretim ilişkilerinin, üretici güçlerin gelişim düzeyine bağlı olarak kendisine özgül toplumsal üretim ilişkileri vardır. Marx bunun için şöyle yazar: “İnsanların üretim güçlerinin belirli bir düzeyini varsayın, insanlar arası

ilişkilerin ve tüketimin belirli bir biçimini elde edersiniz.”(24) Bundan dolayı Marx, bir toplumsal düzenin yıkılmasında üretici güçlerin gelişmesini zorunluluk olarak karşımıza koymuştur. O, buna uygun olarak üretici güçlerin gelişim düzeyinin önemini *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* kitabının *Önsöz*’ünde şöyle vurgular: “Gelişimlerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, mevcut üretim ilişkilerine ters düşer. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler onların engelleri haline gelir, o zaman bir toplumsal devrim çağı başlar.”(25) Marx’ın üretici güçlere yaptığı bu vurgu, hem Marksizm içinde hem dışında bağlamından koparılarak toplumsal düzenin yıkılmasında üretici güçlerin tek başına belirleyici olduğu şeklinde okunmuştur. Bu bağlamda, Hegel’in “Tin’i” yerine Marx’ın üretici güçleri yerleştirdiği düşünülür. İddiaya göre tarih, biricik olarak üretici güçler tarafından yönetiliyor, önceden yazılmış bir plana göre hareket ediyordu. Böylece tarihsel maddecilik, tarihin kendiliğinden bir dizi aşamayı otomatik olarak geçmesi gerektiğine ilişkin bir kurama indirgeniyordu.

Kautsky tarihsel maddeciliği böyle bir aşamacı modelle okumuştur:

“Marx ve Engels devrimin herhangi bir zamanda ve isteğe bağlı olarak değil, bilakis yalnızca belirli koşulların zorunlu sonucuna bağlı olarak gerçekleşebileceğini düşünüyorlardı. Nitekim bu koşulların eksikliği durumunda devrimin gerçekleşmesi de mümkün olmayacaktı. Devrim yalnızca kapitalist üretim sisteminin yüksek bir gelişmişlik düzeyine ulaştığı ve üretim araçlarının ortak mülkiyetine izin veren iktisadi koşulların ortaya çıktığı bir durumda gerçekleşecekti.”(26)

O, Marx’ın az gelişmiş ülkelerin ileri sanayi ülkelerinin izlediği yoldan mekanik bir şekilde ilerleyeceği düşüncesini temel alıyordu. Marx’ın, *Kapital*’inin *Önsöz*’ünde söylediği üzere: “Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir.”(27) Blackledge, *Marksist Tarih Kuram*’ı isimli eserinde Marx’ın toplumsal gelişimin bu mekanik yorumunu “sermaye birikiminin başlamış olduğu Batı Avrupa ülkelerine atıf yapıyordu, o yola henüz girmemiş ülkelere değil” şeklinde yorumlar.(28) Troçki ise buna uygun olarak şöyle demişti: “İngiltere, Fransa’nın ve daha az ölçüde de

Almanya'nın geleceğini gösteriyordu, ama kesinlikle Rusya'nın veya Hindistan'ın değil.”(29)

Marx bize Stalin'in tersine, her bir toplumun yaşaması gerektiğini düşündüğü bir evrim modeli sunmamıştır. Devrimlerin biricik itici gücünün üretici güçlerin gelişim düzeyinde olduğunu reddetmiştir. *Komünist Manifesto*'nun *Önsöz*'ünde Marx ve Engels, Rusya özelinde devrimci olgunluğun enternasyonalist karakterine işaret eder:

“Bir hayli çöküntüye uğramış olmakla birlikte yine de ilkel ortak mülkiyet biçimine sahip olan Rus köy topluluğu daha ileri komünist ortak mülkiyet biçimine doğrudan varabilir mi? Yoksa o da önce Batı'nın tarihi evrimi olan çözülme sürecinden mi geçmelidir? (...) Eğer Rus devrimi Batı'da bir proleter devrimine ışık yakar da bu iki devrim böylece birbirini tamamlarsa, bugünkü Rus ortak mülkiyeti komünist bir gelişim için hareket noktası yerine geçebilir.”(30)

Rus sosyal demokrasisi, daha özelde Plekhanov tarihsel materyalizmin kaba yorumuyla sosyalizme mekanik geçişi Rus toplumunda öngörüyordu. Üretici güçlerin gelişiminin, tarihin gelişiminin biricik temeli olduğu düşüncesine uygun olarak, Rusya'da devrimci olgunluğun ancak kapitalizmin gelişimini tamamlaması durumunda söz konusu olabileceğini düşünüyorlardı. Buna göre Rus devrimi kaçınılmaz olarak burjuva demokrat bir muhtevaya sahip olacaktı. Kapitalizmin evrim yasalarını Rusya'ya giydirilmesini ilk olarak sorgulayan Troçki olmuştu. O, *Sonuçlar ve Olasılıklar*'da üretici güçlerin itici gücü ile beşeri faktörler arasındaki diyalektik ilişkiyi şöyle vurgular:

“Kapitalizmin gelişmesi proletaryanın da diktatörlüğe doğru gelişmesi demektir. Ne var ki, iktidarın işçi sınıfının eline geçeceği gün ve saat, doğrudan doğruya üretici güçlerin düzeyine değil ama sınıf mücadelesi içindeki ilişkilere, uluslararası duruma ve nihayet bir takım öznel etkenlere (gelenekler, işçilerin inisiyatifi ve savaşa hazır olma durumları) bağlıdır. (...) Proletaryanın

diktatörlüğünün teknik gelişmeye ve ülkenin kaynaklarına şu veya bu şekilde otomatik olarak bağlı olduğunu düşünmek, saçmalığa varıncaya kadar basitleştirilmiş 'ekonomik' maddeciliğin önyargılarından biridir.”(31)

Marx'ın ileri sanayileşmiş ülkelerde ilk olarak sosyalist devrimlerin gerçekleşeceğine ilişkin öngörüsü, üretici güçler ile tarihin gelişim seyri arasında kurduğu paralellığe dayanıyor. İleri seviyede gelişen üretici güçlerle birlikte eşzamanlı olarak olgunlaşan proletaryanın ancak tüm toplumların ihtiyaçlarını yerine getirebileceğini düşünmüştü. *Alman İdeolojisi*'nde bunun bir önkoşul olduğunu vurgular: “Üretici güçlerin bu gelişiminin (bu aynı zamanda daha şimdiden insanların yerel ölçekte değil, evrensel-tarihsel plandaki ampirik varlığını sağlar) mutlak zorunlu pratik bir önkoşul olmasının bir diğer nedeni de şudur: Bu koşul olmaksızın yalnızca yoksunluk gelişi; yani yokluk ile birlikte zorunlu ihtiyaçlar uğruna çatışma yeniden başlar.”(32) Sosyalist devrim için Marx'ın öngördüğü koşullar Rusya'da yoktu. Marx ve Engels'in Rus devriminin ancak Batı'da sosyalist devrimle tamamlanması halinde komünist üretim ilişkilerinin yerleştirebileceği tespitini de bu bağlamda düşünmek lazım. Rusya'da sosyalizmin önündeki engel, Stalin'in düşündüğü gibi tek başına sanayileşme hamlesiyle aşılamaz idi, zira üretici güçlerin gelişimi ulusal sınırları aşmıştı.

Troçki'de buna uygun olarak Ekim Devrimi'ni uluslararası bir perspektifle okumuştur. Ona göre üretici güçlerin ulaştığı uluslararası düzey, kendisinden yerel ölçekte daha üstün olan üretim ilişkilerinden daha geride olamazdı: “Marksizm kendisine kalkış noktası olarak aldığı dünya ekonomisine, ulusal parçaların basit bir toplamı olarak değil, işbölümünün uluslararası bir nitelik kazanması ve bağımsız bir gerçeklik olarak bakar. Kapitalist toplumun üretici güçlerinin gelişimi çoktan beri ulusal sınırların dışına taşmış durumdadır (...) Üretim tekniği açısından sosyalist toplum, kapitalizmden daha yüksek bir düzeyi temsil etmelidir. Ulusal olarak tecrit edilmiş sosyalist bir toplum kurmayı amaçlamak, geçmişteki tüm başarılarla rağmen, üretici güçleri kapitalizme göre daha geriye itmek olur”(33) Dolayısıyla üretici güçlerin ulaştığı düzey tek bir ülke açısından düşünülmemelidir. Marx'ın yine *Alman İdeolojisi*'nde belirttiği üzere: “Komünizm ancak egemen halkların 'hep birden' ve eşzamanlı eylemiyle mümkündür. Bu da üretici güçlerin evrensel gelişimini ve buna bağlı olan dünya çapında ekonomik

ilişkileri gerektirir.”(34) Troçki de, Marx’ın “bütün üretici güçler yeteri kadar gelişmeden önce hiçbir toplumsal düzen yıkılamaz” formülünün uluslararasılığına vurgu yapar: “Kalkış noktası olarak tek bir ülkeyi değil, bir evrensel toplumsal yapılar silsilesini alır.”(35)

Öyleyse şunu söyleyebiliriz: Yeni bir toplumsal düzen için olgunluk, üretici güçlerin ulaştığı uluslararası düzeye bağlıdır. Fakat bundan devrimlerin itici gücünün biricik olarak üretici güçler tarafından belirlendiği sonucu çıkmaz. Üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişim düzeyine tekabül ettiği doğru olmakla birlikte, yazgısı yalnız ve kesinlikle onlar tarafından belirlenmez. Üretici güçler sadece muhtemel olanı ortaya koyar. Yeni bir toplumsal düzen için uygun koşullar, kapitalizmin üretici güçleri ile feodalizmin kalıntıları arasındaki çatışmadan doğmamış olan Rus ve Çin devrimleri de göstermiştir ki, kendiliğinden oluşmaz. Tarih bize alternatifler sunabilir. Dolayısıyla devrimler, üretici güçlerin gelişiminin otomatik bir sonucu olarak vuku bulmaz. Üstyapısal öğeler tarafından da tetiklenebilir. Fakat bu devrimlerin ekonomik taban ya da üretici güçler ile hiçbir ilişkisi olmadığı anlamına da gelmez. Zira Bolşevik Devrimi, Rusya’nın kapitalizmin eşitsiz gelişim yasasına uygun olarak bir dizi aşamaların üzerinden atlayarak modern bir proletarya ortaya çıkarmasıyla da ilintiliydi. Yine de sosyalist toplum için olgunluğu son kertede belirleyecek olan üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi olacaktır. Troçki’den aktaracak olursak: “Devrimin siyasal mekaniği son tahlilde (sadece ulusal değil aynı zamanda uluslararası) bir ekonomik tabana dayansa da, soyut bir akıl yürütme aracılığıyla bu ekonomik tabandan çıkarsanamaz.”(36)

Sonuç olarak yeni bir toplumsal düzen için olgunluk, üretici güçlerin gelişim düzeyine bağlı iken, yeni toplumsal düzeni getirecek olan şey tek başına üretici güçlerin ulaştığı düzey değildir. Marx’ın da *Alman İdeolojisi*’nde işaret ettiği üzere: “Eğer eksiksiz bir devrimin bu maddi unsurları; yani mevcut üretici güçler, diğer tarafta da yalnızca mevcut toplumun şu ya da bu koşullarına değil mevcut ‘yaşam üretimi’nin kendisine, onun dayandığı, ‘toplumsal faaliyet’e başkaldıran devrimci bir yığın yoksa eğer (...) bu devrim fikrinin binlerce kez dile getirilmiş olmasının pratik gelişim açısından hiçbir önemi yoktur.”(37) Ball ve Blackledge’nin işaret ettiği üzere üretici güçlerin ulaştığı düzey sadece olayın parametrelerini belirler. Diğer bir deyişle üretici güçler sadece olabilecek olanı

koyar ortaya.(38) Diğer taraftan ise tarih bize alternatifler sunuyor olsa da üretici güçlerin gelişmesi, yeni bir toplumsal düzenin tam zaferi için Marx'ın da ortaya koyduğu üzere "mutlak şekilde gerekli bir pratik önkoşuldur."(39) Tarihin gelişim seyri bu anlamda üretici güçlerin ulaştığı uluslararası düzeye bağlıdır; sosyalist toplum için olgunluğu sağlayacak olan şey, son tahlilde ekonomik tabandır.

Sonuç

Tarihsel maddecilik tarihin büyük adamların ürünü olduğu anlayışını karşısına aldığı gibi, tarihin dar anlamıyla ekonomik yasalar ya da bilinmeyen güçler tarafından yönetildiği düşüncesini de yadsır. Marx salt iradecilik ya da belirlenimcilik ayartmasına düşmeden, ikisini diyalektik bir ilişki içinde ele alır. Bu diyalektik ilişkide, ekonomik yasaların belirleyici etkisi kabul edilir, fakat bu temel üzerinde insanın özgürlüğüne de yer açar. İnsanlar yine kendisinin ürünü olan bu temel üzerinde, belirlenmiş koşullarda tarihlerini yapar. Tarih sadece bize belirli koşullarda belirli alternatifler sunar. Tarih üstü ya da içi öznel faktörleri yadsıyan hiçbir mutlak yasanın olmaması, ekonomik taban ile öznel faktörlerin diyalektik ilişkisi bizi tarihin önceden planlanmış, belirlenmiş bir ereğe doğru ilerlemediğini gösterir.

Dipnotlar:

1.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 47.

2.) Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 48.

3.) Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 47.

4.) Karl Marx, *Kapital, C 1*, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (çev.), Yordam Kitap,

Onbirinci Basım, İstanbul 2018, s. 28-29.

5.) Marx, *Kapital, C 1*, s. 28.

6.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Cem Eroğul (çev.), Yordam Kitap, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s. 55.

7.) Marx ve Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s.56

8.) Karl Marx, *Kapital, C 1*, Yordam Kitap, Mehmet Selik ve Nail Satlığan (çev.), 11. Basım, İstanbul 2018, s. 29.

9.) Yvon Quiniou, *Yaygın Yanlış Fikirler Kıskaçında Karl Marx*, Savaş Kılıç (çev.), Versus Kitap, İstanbul 2009, s. 26.

10.) Josef Stalin, *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*, Zeynep Zeyhan (çev.), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Onuncu Basım, Ankara 1989, s. 20.

11.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Cem Eroğul (çev.), Yordam Kitap, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s. 163.

12.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Kutsal Aile*, Kenan Somer (çev.), Sol Yayınları, Birinci Basım, Ankara 1976, s. 422.

13.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 47.

14.) Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 35.

15.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Cem Eroğul (çev.), Yordam Kitap, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s. 178.

16.) Marx ve Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s. 61.

17.) Marx ve Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s. 157.

18.) Marx ve Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s. 64.

19.) Marx ve Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s. 180-181.

20.) Marx ve Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s. 169-170.

21.) Karl Marx, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, Erkin Özalp (çev.), Yordam Kitap, İstanbul 2016, s. 19.

22.) Ernest Mandel, *Marksizme Giriş*, Ohna Dilber, Şadi Ozansü, Bülent Tanatar ve Osman Binatlı (çev.), Yazın Yayıncılık, Beşinci Basım, İstanbul 2011, s. 249-250.

23.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Cem Eroğul (çev.), Yordam Kitap, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s. 168.

24.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Cem Eroğul (çev.), Yordam Kitap, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s. 156.

25.) Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sevim Belli (çev.), Dördüncü Basım, Ankara 1979, s. 25-26.

26.) Michael Löwy, *Sürekli Devrim Teorisi*, Aslı Önal (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s. 8.

27.) Karl Marx, *Kapital, C 1*, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (çev.), Yordam Kitap, 11. Basım, İstanbul 2018, s. 18.

28.) Paul Blackledge, *Marksist Tarih Kuramı*, Şükrü Alpagut (çev.), Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 63.

29.) Lev Troçki, *“Tek Ülkede Sosyalizm”*, <https://www.marxists.org/turkce/trocki/1930/tus.htm>, (28.01.2020), Elif Çağlı (çev.)

30.) Karl Marx ve F. Engels, *Komünist Manifesto*, Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoğlu, Olcay Göçmen ve Şükrü Alpagut (çev.), Yordam Kitap, Yedinci Basım, İstanbul 2018, s. 58.

31.) Lev Troçki, *Sürekli Devrim*, Ahmet Muhittin (çev.), Yazın Yayıncılık, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s 242.

32.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 42.

33.) Lev Troçki, *Sürekli Devrim*, Ahmet Muhittin (çev.), Yazın Yayıncılık, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s 32.

34.) Karl Marx ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez ve

Tonguç Ok (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 42.

35.) Lev Troçki, “*Tek Ülkede Sosyalizm*”, <https://www.marxists.org/turkce/trocki/1930/tus.htm>, (28.01.2020), Elif Çağlı (çev.)

36.) Michael Löwy, *Sürekli Devrim Teorisi*, Aslı Önal (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s. 121.

37.) Karl Marx ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 45.

38.) Paul Blackledge, *Marksist Tarih Kuramı*, Şükrü Alpagut (çev.), Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 77-78.

39.) Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 42.

Kaynakça

Beiser, Frederick, *Hegel*, (çev Seçim Beyazıt), Alfa Yayınları, İstanbul 2019.

Blackledg, Paul, *Marksist Tarih Kuramı*, (Çev. Şükrü Alpagut) Yordam Kitap, İstanbul 2017.

Callinicos, Alex, *Marx'ın Devrimci Fikirleri*, (Çev. Atilla Tuygan), Marx21 Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 2018.

Gokberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, Yirminci Basım, İstanbul 2010.

Löwy, Michael, *Sürekli Devrim Teorisi*, (Çev. Aslı Önal), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.

Marx, Karl and Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi*, (Çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok), Kor Kitap, İstanbul 2018, s. 27-77.

Marx, Karl, *Kapital, C 1*, (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), Yordam Kitap, Onbirinci Basım, İstanbul 2018, s. 17-29.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Felsefe İncelemeleri*, (Çev. Cem Eroğul), Yordam Kitap, Dördüncü Basım, İstanbul 2017, s. 55.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Kutsal Aile*, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara 1976.

Marx, Karl, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, (Çev. Erkin Özalp), Yordam Kitap, İstanbul 2016.

Marx, Karl, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, (Çev. Sevim Belli), Dördüncü Basım, Ankara 1979, s. 25-26.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Komünist Manifesto*, (Çev. Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoğlu, Olcay Göçmen ve Şükrü Alpagut), Yordam

Kitap, Yedinci Basım, İstanbul 2018.

Mandel Ernest, *Marksizme Giriş*, (Çev. Ohna Dilber, Şadi Ozansü, Bülent Tanatar ve Osman Binatlı), Yazın Yayıncılık, Beşinci Basım, İstanbul 2011.

Stalin, Josef, *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*, (Çev. Zeynep Zeyhan), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Onuncu Basım, Ankara 1989.

Troçki, Lev, *Sürekli Devrim*, Yazın Yayıncılık, (Çev. Ahmet Muhittin), Dördüncü Basım, İstanbul 2017.

Troçki, Lev, “*Tek Ülkede Sosyalizm*”, <https://www.marxists.org/turkce/trocki/1930/tus.htm>, (28.01.2020), (Çev. Elif Çağlı).

Quiniou, Yvon, *Yaygın Yanlış Fikirler Kısacasında Karl Marx*, (Çev. Savaş Kılıç), Versus Kitap, İstanbul 2009.